

krijgen een eigen paragraaf. De armenzorg valt onder het kopje 'uitbouw van het gereformeerde leven', het onderwijs niet. Voor deze plaatsing lijkt niet het relatieve belang van onderwijs of armenzorg voor de gereformeerde kerk bepalend geweest te zijn — het onderwijs leverde waarschijnlijk een grotere bijdrage aan de opbouw van de gemeente dan de armenzorg — maar het feit dat het diaconaat een kerkelijke bediening is en het onderwijs niet. Onderwijs werd daarom ondergebracht onder 'samenleven in een gereformeerde stad', een vergaarbak waarin ook stedelijke verordeningen en de opheffing van de kloosters een plaats vinden en pas als allerlaatste de houding tegenover rooms-katholieken, luthers en dopers.

In verband met de bloei van het genre stadsreformatie-geschiedenis is het vreemd dat verwijzingen naar moderne studies over andere steden geheel ontbreken. Vergelijking met andere plaatsen had de ontwikkeling in Kampen meer reliëf kunnen geven. Het boek levert nu op geen enkele wijze een bijdrage tot de wetenschappelijke discussie. Het is als een rijke, geordende kaartenbak, die de lezer zelf nog moet bewerken.

Betreuenswaardig is ook de samenstelling van het register. Het overgrote deel van de ingangen bestaat uit subhoofdjes onder het trefwoord Kampen. Het werkt erg verwarrend dat dit op de bladzijden 480-483 niet te zien is. Bovendien blijkt het onbetrouwbaar. De belijdenis-geschriften komen vaker voor dan alleen op pagina 265 en 369 (waar ze bovendien niet voorkomen) bijvoorbeeld op pagina 270, 308-311; gereformeerde predikanten vaker dan de aangegeven twaalf keer; het stadsbestuur komt zo vaak voor dat opname in een register zinloos is, een trefwoord katholieken ontbreekt daarentegen; op pagina 360 komen geen geestelijke goederen voor, etc. Ook dit komt de gebruikswaarde van het boek niet ten goede.

Joke Spaans

J. L. McGee, *Cornells Corneliszoon van Haarlem (1562-1638): patrons, friends and Dutch humanists* (Bibliotheca humanistica & reformatonca XLVIII; revised and edited version of material initially presented as a doctoral thesis to the department of Art History at Bryn Mawr College; Nieuwkoop: De Graaf, 1991, 502 blz., ISBN 90 6004 413 4).

Deze kunsthistorische dissertatie van een leerlinge van Bryn Mawr College is een goed voorbeeld hoe de kunstgeschiedenis zich op het ogenblik ontwikkelt. Steeds vaker worden daar de benadering van stijl en compositie in het werk van een kunstenaar en het geheel van zijn oeuvre in een historische context geplaatst waardoor de interpretatie aan diepte wint. Cornelis van Haarlem is voor zo'n werkwijze zeer geschikt omdat hij zich op een bepaald moment manifesteerde als Haarlemse maniërist en de vraag naar de culturele achtergronden van een dergelijke verandering van groot belang is. Het feit dat hij nooit naar Italië is gereisd maar wel een goede collega van Carel van Mander en Hendrick Goltzius was speelt daarbij een rol. De eerste wijdde bovendien in zijn *Schilder-boeck* een levensbeschrijving aan Cornelis van Haarlem. De 'moderne' kunsthistoricus, in casu McGee, probeert door archiefonderzoek en een vergelijking van contemporaine teksten na te gaan of er gegevens bestaan over contacten van de kunstenaar, waarnaast zijn opdrachtgevers met hun wensen en de ideeële bedoelingen die de veelal allegorische schilderijen willen uitdragen worden geanalyseerd. Deze laatste taak is — ook hier — de moeilijkste aangezien er zelden sluitende bewijsstukken op tafel kunnen worden gelegd en het vaak bij het constateren van parallellen in thematiek moet blijven. Bij dit alles gaat het in de eerste plaats om de periode vanaf 1583, uit welk jaar Cornelis' eerste schutterstuk (overigens niet zijn eerste schilderij) bekend is tot vlak na de eeuwwisseling, wanneer herhaling van thema's, gepaard aan verzwakking van compositie, optreedt. In de Republiek steeds meer

als ouderwets gezien, werden zijn schilderijen door buitenlandse vooraanstaande collectioneers echter nog graag gekocht.

McGee behandelt eerst Cornelis' leven en benadrukt diens aanzienlijke positie in Haarlem. Vervolgens bekijkt zij de kwestie van Van Manders Academie. Zij reduceert de discussie hierover wat die nu precies voorstelde tot de vaststelling, dat er een 'close working relationship' tussen hem, Goltzius en Cornelis moet hebben bestaan, waarbij de eerste nieuwe stijlen en ideeën introduceerde die door de twee laatste vaak (met wijzigingen) werden opgepikt zoals gebeurde met de Italiaanse stijl van Sprangeren de 'Knollenstil' van Van Heemskerk. Dooreen nauwkeurige analyse van Van Manders geschriften laat McGee dan zien hoe Cornelis zowel in zijn themakeuze als in de wijze van voorstelling door hem beïnvloed is. Een dergelijke invloed zou ook gelden voor Goltzius en Coornhert (toen in Haarlem) wier indirect commentaar op de religieus-politieke situatie door de erudiete beschouwer in de wijze van voorstellen op schilderijen en etsen van Cornelis van Haarlem kon worden 'gelezen'. De invloed van het door velen als vertroosting in moeilijke tijden beleden neostoïcisme — geldend voor burger en regeerder — was eveneens zichtbaar in het beklemtonen van deugd, standvastigheid en wijze matiging in de afbeelding waar Cornelis in opdracht van het Haarlemse stadsbestuur het na het beleg te restaureren Prinsenhof mocht decoreren met een reeks schilderijen. Dat was de mooiste opdracht voor de schilder, maar ook vele andere voorstellingen in schilderijen en prenten getuigden hoezeer onder anderen opvattingen over poëzie en schilderkunst uit bijvoorbeeld de dichtbundel *Den Nederduysehen Helicon* met werk uit de omgeving van Van Mander, of uit H. L. Spiegels *Hertspiegel* bij Cornelis van Haarlem een rol speelden.

In hoeverre is McGee er nu in geslaagd de schilder en zijn werk, in ieder geval voor de meest creatieve periode van zijn leven, in een historische context te plaatsen? In het algemeen is dit een buitengewoon inspirerende studie geworden, waarvoor de schrijfster het maximale gedaan heeft om uit de beschikbare documenten haar onderwerp nader contouren te geven. Dat zij daarbij wel eens te ver gaat, zoals waar het neostoïcisme in plaats van oudere theorieën iets te vaak te hulp wordt geroepen (197) moge haar worden vergeven. Ook breedvoerigheid en uitputtende bespreking van oudere literatuur zullen voor het internationale publiek wel nuttig kunnen zijn. Verbazend blijft echter dat zij met een grote boog om een van de kernvragen van het leven van de schilder is blijven heenlopen: pas op bladzijde 319 horen wij ronduit dat Cornelis van Haarlem katholiek was. Zou dat in de bijzondere Haarlemse samenleving zoals die door Joke Spaans is getekend (in een boek dat door McGee eigenlijk nauwelijks lijkt te zijn gebruikt) niet een historische factor van belang zijn geweest bij de ontwikkeling van zijn kunstenaarschap? Gelukkig wordt aan het einde van dit goed geïllustreerde en gedocumenteerde werk (echter zonder index!) opgemerkt dat er nog een taak voor toekomstig research is weggelegd bij de interpretatie van zijn vele religieuze schilderijen.

E. O. G. Haitzma Mulier

J. I. Israel, *Empires and Entrepots. The Dutch, the Spanish monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen-Ronceverte: The Hambledon Press, 1990, xiii + 457 blz., £35,-, ISBN 1 85285 022 1).

Hoewel de hoofdtitel misschien anders doet vermoeden gaat dit nieuwe boek van Israel niet of nauwelijks over de groei of de werking van stapelmarkten. Het is mindereen vervolg op *Dutch primacy in world trade* dan een aanvulling op twee werken waarmee de auteur eerder bekendheid kreeg, *The Dutch Republic and the Hispanic world, 1606-1661* (1982) en *European Jewry in the age of mercantilism, 1550-1750* (1985). Het kernthema is het conflict tussen Spanje